

“SHIYRIN SHEKER” DÁSTANÍ TILINIŇ SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16713232>

Annotaciya: Biz bul maqalamızda turkiy xalıqları ushın ortaq, altay dáwirinen beri bizge miyras bolıp kiyatırǵan “Shiyrin Sheker” dástanınıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri haqqında sóz ettik. Dástan tilinde qollanılǵan sinonimler, antonimler, frazeologizmler, gónergen sózler, tabu hám kokoefemizmler haqqında ayırıqsha toqtap ótip, mısallar menen dálilledik.

Gilt sózi: sinonim, antonim, gónergen sóz, tabu, kokoefemizm, arxaizm.

Аннотация: В данной статье мы обсудили лексико-семантические особенности эпоса "Ширин Шекер," общего для тюркских народов и наследия, передаваемого нам с алтайского периода. Мы подробно остановились на синонимах, антонимах, фразеологизмах, устаревших словах, табу и кокофемизмах, используемых в языке эпоса, и доказали это примерами.

Ключевые слова: синоним, антоним, архаизм, табу, кокоэфемизм, архаизм.

Abstract: In this article, we discussed the lexical and semantic features of the "Shiyrin Sheker" epic, a shared heritage of the Turkic peoples since the Altai period. We have specifically discussed and illustrated with examples the synonyms, antonyms, idioms, archaic words, taboos, and cocoefemisms used in the language of the epic poem.

Keywords: synonym, antonym, archaism, taboo, cocoefemism, archaism.

“Shiyrin Sheker” dástanı tiliniń leksikasında jumsalǵan sózler, semantikalıq jaqtan da ózgesheliklerge iye bolıp, bul ózgesheliklerdi úyreniw úlken áhmiyetke iye. “Shiyrin Sheker” dástanı tiliniń leksiksiniń semantikalıq ózgesheliklerin, dástanda jumsalǵan sinonimler, antonimler, frazeologizmler hám gónergen sózler arqalı anıqlawǵa boladı.

Sinonimler.

“Shiyrin Sheker” dástanı tiliniń leksika-semantikalıq baylıǵı, ondaǵı jumsalǵan sózlerdiń sinonimlik keń múmkinshiliginde kórinedi. Dástan leksikasında qollanılǵan sinonimler, pikirdi kórkem hám obrazlı túrde jetkerip beriw xizmetin atqarađı.

Dástan leksikasında jumsalǵan sinonimler tómendegilerdi mısal sıpatında kórsetiwimizge boladı.

Dárt-qayğı.

Anańnań kewline boldı jaman **dárt**,
Hár jaylarda júrsen **qayğılar** qılma[7.387].

Shalğay-peshin.

Kesip aldım ekewiniń **shalğayın**,
Kesip aldım ekewiniń **peşhini**, [7.388].

Ań-aw

Alıp bergil, ana atqan **ańimdi**
Atam kórse bul **awlarğa** quwanar[7.389].

Yalğanshi-dúny

Atım edi **yalğanshıda** Qaraman.
Bolağoyssa eki ulıń **dúnyada**[7.385].

Biytaqat-biyqarar.

Wáliyhan patsha bir kúni **biytaqat** bolıp, wáziri menen qosılıp, ekewleri atqa minip sahrağa shıqtı.

Seni kórip boldım shu kún **biyqarar**[7.385].

Perzent kómedi-byperzent

Wáliyhan patsha altmış jasına kelgende **perzent kómedi, biyperzent boldı**./385/.

Sahra-shól.

Ruxsat berseń, bizler shıqsaq **sahrağa**,
Salsaq endi **shólde** bizler shın suńqar.[7.386].

Antonimler.

“Shiyrin Sheker” dástani tiliniń leksikasında semantikalıq, stilistikalıq ózgesheliklerge iye mánileri bir – birine qarama-qarsı sózler – antonim sózler de jumsalğan:

Mısalı:

Dos-dushpan.

Tanırsań **dostı, dushpandı**,
Jazasın berer bir alla[7.408].

Námárt-batır .

Námártlerge búgin boldı dúnya tar,
Batır tuwğan Shekerjan[7.409].

Ońı- sol.

Qaramay **ońı-solıma**,
Tústim qalanıń jolına[7.389].

Uwayım-shadlıq.

Shegersen künde **uwayım**,

Shadlıqlı kórdim shırayın.[7.385].

Ullı-kishi.

Patshanın eki hayalı bar edi, **ullısının** atın Aqbilek ayım, **kishisiniñ** atın Hinji ayım der edi.[7.385].

Frazeologizmler

“Shiyrin Sheker” dástanı tiliniñ leksikasında kórkem obrazlı sózler tildiñ sózlik quramınıñ qaymağı esaplanatuğın kúshli tásirlikke, emociyonal-ekspressivlikke iye turaqlı sóz dizbekleri sheberlik penen paydalanılğan.

Frazeologiya- termininiñ ózi tiykarınan grektiñ phzasis (fraz) hám logos (ilim) sózlerinen kelip shıqqan[5].

Dástan tilinde jumsalğan frazeologizmlerdiñ kelip shıǵıwı hám alınğan derekleri xalıq awızeki sóylew tiline hám xalıq awızeki dóretpeler – naqıl-maqallar menen baylanıadı.

Mısalı:

-Arzım esit, **qulaq salıñ**, Shekerjan,

Ketermen dep **bağrım qıldıñ endi qan**.[7.401].

...**ayağın bir-bir basıp, kózin súzip, qasın qağıp** sallanğanda patshanın **bawırın jağıp**, dolanıp.../385/.

Perzentsizdiñ **ishi** ottay **janadı** [7.386].

Qan qılıp ketedi bir kún **bawırındı**.[7.386].

...-dep, anda baba bul sózdi aytıp bolğannan **kózden ğayıp boldı**.[7.385].

Patshanın **kónli tasıp**, babanıñ diydarın kórip...[7.385].

Dushpannıñ **ishi janadı**.[7.407].

Usı **qulaq qızbada** otırıp, meni alıp ketip, jurtta bes kún dáwrán súrsem...[7.404].

Qarasa Serenderge **kózi túsip**,

Seskenip oyandı.[7.402].

Tabu hám kokofeizmler

Dastan tilinde basqa sózler sıyaqlı tabu sózlerde kóp qollanılğan. Bul sózler kóbinese awızeki sóylewge tán sózler esaplanadı.Tabu sózler degenimizdiñ ózi, belgili bir úrip-ádet dástúrlerimizge baylanıslı aytıluwı qadağan etilgen sózler.

Máselen, dástanda tómendegishe tabu sózler qollanılğan.

Usinshama qapa bolma **jan ene**,[7.386].

Súyinshi ber mağan endi **jeñgejan**[7.401].

Qatiyshaday men bir **jeñgeñ** bolaman,

Jan **qayınim**, bermanıraq keliñler[7.410].

Ata-enem onda jılar zar-zar[7.414].

...Gúlqatiysha degen **jeńgem** bar edi dep, sol Sheker degen **qaynağam** bolmasın usı kelgen...[7.402].

Bul berilgen mısallarda jeńge, qaynağa, ene, qáynı sózleri tabu sózler bolıp, ene bul jigittiń anasın usılay aytqan, jeńge bolsa ajaǵnıń kelinshegi, qáynı kúyewińnen kishkene bala, qaynağa bolsa-kúyewińniń ajaǵası.

Kakofeizmler- sıpayı sózlerdiń ornına turpayılarınıń qollanılıwına aytamız. Dástan leksikasında bunday sózlerde kóp qollanılǵan.

Máselen,

Baynan ayırılǵan, **qatınğa** jaman,[7.402].

Ózim **nashar** heshkimlerge erkim joq

Ulı-qızıń qolında,

Naq **ólgenshe** bolǵanıń. .[7.386].

Gónergen sózler

Dástanlar xalqımızdıń eń áyyemgi xalıq awızeki dóretpeleri bolǵanlıqtan, olarda sóylew tiliniń eń eski qatlamları da jumsalǵan.

Gónergen sózler jámiyettiń rawajlanıwı menen qollanıwdan shıǵıp qalǵan yamasa onıń ornına basqa atama menen atalıp ketken sózler esaplanadı. Bul boyınsha A. Ábdievtiń „Alpamıs dástanında gónergen sózlerdiń qollanıwı“ degen maqalasın aytıp ótsek boladı. Bul maqalada gónergen sózler arxaizmler hám tariyxıy sózler dep eki toparǵa bólgen. Sonday-aq arxaizmlerdi abstrakt hám konkret túsiniklerdi ańlatıwshı arxaizmler, al, tariyxıy sózlerdi bolsa, mámleketti basqarıw islerine, áskeriy terminler, qarıw-jaraq atamaları, úy-xojalıq buyımlarına, kiyim-kenshekke baylanıslı hám dinge baylanıslı tariyxıy sózler dep bólip qaraǵan [1].

Usı maqalaǵa tiykarlanıp bizde “Shiyrin Sheker“ dastanındaǵı gónergen sózlerdi arxaizmler hám gónergen sózler dep bolıwımızge boladı.

Arxaizmler- bular tildiń rawajlanıw barısında anaw yaki mınaw túsiniktiń atamasınıń ekinshi bir sóz benen almasıwı nátiyjesinde qollanıw belsendiliginen ayırılǵan sózler esaplanadı.

“Shiyrin Sheker“ dastanında da arxaizmlerdi kóriwimizge boladı hám onı bizler abstrakt hám konkret arxaizmler dep ekige bólip qarasaq boladı.

A) Abstrakt tusiniklerdiń atamaları.

Dárhál **sıpar urdı**, shatırın jıynatıp, endi Sheker óldi dep, tuǵmalarına qarap bir juwap aytadı [7/407].

Bunda **sıpar urıw-tapsırma beriw**

Baba túwe **simpil joq**. [7.392].

Simpil joq-belgi joq, nishan joq.

Sol aqshamı **meylis** boldı [7.396].

Meylis-jıynalıs.

Shuǵıl eken yalǵanshıda alǵanıń, [7.404].

Shuǵıl –sumlıqlı, ósekshi

B) Konkret tusiniklerdiń atamaları.

Dárhál sıpar urdı, **shatırım** jıynatıp, endi Sheker óldi dep, **tuǵmalarına** qarap bir juwap aytadı. [7.407].

Bunda **shatır-qamıstan islengen kishkene jay;**

tuǵma –qul

Asıń **darǵa**, jallat!,-dedi: Sol máhálde Sheker menen Shiyrin keynine qarasa, aq **jalaw** kóterip, Irat jurtınıń adamları sháhárge sıymay, dala lárzege keldi [7.387]

Dar-adam óltiriw ushın arnalǵan jipli úskene; jalaw-bayraq.

-Men Wáliyxanniń balası edim, men inim menen ań awlap shıǵıp, **qaraqshıǵa** tústim desem tınlamaspa eken... [7.396].

Qaraqshı-urı, gazzap;

Áne, bul bulaqtan suw alıp, **mótirege** salıp... [7.400].

Mótire – suw quyatuǵın arnawlı awzı jabılatuǵın ıdıs.

Esigińde endi **shorıń** bolayın, [7.404].

Shorı-hayal xızmetker.

Ǵayrat berse kóteredi **tuwını**. [7.395].

Tuw-bayraq.

Bolıp júrgil karwan atańa **atqosshı** [7.394].

Atqosshı-járdemshi.

Iras bolsa xabar alıń **jallatlar** [7.412].

Jallatlar-jınayat yamasa gúna islegen adamlardı uslaytuǵın adamlar.

Zalım endi karwandı,

Gebejege tańadı/412/.

Ájelsiz shıqqaydı **bendeniń** jani. [7.392].

Bende –tutqın dep qollanıladı.

Tariyxıy sózler-belgili bir túsiniq, buyımlardıń, hám.t.b. jámiyettiń rawajlanıwi menen gónerip qollanıwdan shıǵıp qalǵan sózlerge aytiladi.“Shiyrin Sheker“ dastanında qollanılgan tariyxıy sózlerdi tómendegishe tematikalıq toparlarǵa bólip qarasaq boladi.

A)Mámleketti basqarıw islerine, sotsiallıq turmısqa baylanıshlı sózler.

Wázirleri qasında [7.411].

Tappadım dosımdı,
Túsımdı jorı, **beglerim**[7.397].
Patsha oń jaǵınan jay berip, Bayır **wázir** kirip, „ne boldı?“ dedi[7.396].
Zar jıladı tıńlamadı **jallatlar** [7.408].
Anı kórip hayran boldı **tuǵmalar** [7.408].
On altı endi **bajbannan** [7.415].
Tumenlerge jeter meniń quwatım [7.412].
Zakatuńdi berip ótkil karwanlar [7.407].
Alıp kelgen oljasın,
Jurtta júrgen **kembaǵal**,
Biysharaǵa beredi.[7.416].
Abdullayı ol karwan,
Ózi edi **sawdager**[7.414].
Xanlıq emes, **patsha** emes armanım[7.414].
Jurttan bir asqan **diywana**[7.398].
Tilla júga basında.[7.414].

Juwmaqlap aytqanda, dástan tiliniń leksikasınıń semantika-stilistikalıq ózgesheliklerin tiykarınan, sinonimler, antonimler, frazeologizmler, tabu sózler, kakofeizmler mısasında ashıp beriwge háreket ettik. Bulardıń barlıǵın mısallar menen berip, leksikalıq qunlılıǵı bay dóretpе ekenligine kózimiz jetti.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdiev A. Alpamis dastanında go'nergen so'zlerdin' qollaniliw. No'kis. "Vestnik" 2009. N1
2. Абдиназимов Ш. Лингофольклористика. (Оқыў қолланба).-Нөкис, "Билим",1994.
3. Abdinazimov Sh.N. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: "Qaraqalpaqstan", 2014.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. -Тошкент, "Фан", 2006.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги, - Нөкис. Билим. 1985
6. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. -Нөкис, "Qaraqalpaqstan", 1989.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 27-42. -Нөкис, «Илим», 2011.